

NEMIS VA O‘ZBEK TIL MANZARALARIDA EPITETLARNING MILLIY-MADANIY OBRAZLILIGI: QIYOSIY LINGVOMADANIY TAHLIL

Axmedova Dilnoza Abdumannonovna,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Fakultetlararo xorijiy tillar kafedrasida o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada nemis va o‘zbek tillaridagi epitetlarning milliy-madaniy obrazliligi qiyosiy-lingvomadaniy usul asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot maqsadi ikkala til materialidagi epitetik birliklarning semantik-pragmatik xususiyatlarini, aksiologik yo‘nalishini hamda madaniy-kognitiv modellarini aniqlashdan iborat. Tahlil natijalariga ko‘ra, nemis epitetikasi normativ ixchamlik va institutsional kodlashga moyil bo‘lsa, o‘zbek epitetikasi sezgiy-tanaviy va madaniy jihatdan to‘yingan obrazlarni afzal ko‘radi. Universallik va madaniy o‘ziga xoslik o‘rtasidagi bu muvozanat tarjimashunoslik va lisonaviy madaniyatshunoslik uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: epitet, lingvomadaniy tahlil, qiyosiy tilshunoslik, milliy obrazlilik, aksiologiya, sezgiy metafora.

Abstract. This article examines the national-cultural imagery of epithets in German and Uzbek languages through a comparative linguocultural approach. The study aims to identify the semantic-pragmatic features, axiological orientation, and cultural-cognitive models of epithet units in both languages. The findings reveal that German epithets tend toward normative compactness and institutional encoding, whereas Uzbek epithets favour sensory-corporeal and culturally saturated imagery. This balance between universality and cultural specificity carries practical significance for translation studies and linguistic culturology.

Keywords: epithet, linguocultural analysis, comparative linguistics, national imagery, axiology, sensory metaphor.

Аннотация. В данной статье исследуется национально-культурная образность эпитетов в немецком и узбекском языках на основе сравнительно-лингвокультурологического подхода. Цель исследования — выявить семантико-прагматические особенности, аксиологическую направленность и культурно-когнитивные модели эпитетных единиц в обоих языках. Результаты анализа показывают, что немецкая эпитетика тяготеет к нормативной компактности и институциональной кодификации, тогда как узбекская эпитетика предпочитает чувственно-телесные и культурно насыщенные образы. Данное соотношение универсального и культурно-специфического представляет практическую значимость для переводоведения и лингвокультурологии.

Ключевые слова: эпитет, лингвокультурологический анализ, сравнительное языкознание, национальная образность, аксиология, сенсорная метафора.

Kirish. Epitet tilshunoslikda ko‘pincha uslubiy vosita sifatida qaralsa-da, so‘nggi o‘n yilliklarda u lingvomadaniy va kognitiv tadqiqotlarning markaziy obyektiga aylandi. Zamonaviy tadqiqotlar epitetning nafaqat badiiy, balki media, siyosiy va kundalik nutq diskurslarida ham qanchalik faol ishlashini ko‘rsatmoqda. Biroq qiyosiy lingvomadaniy muammolar, ya'ni turli tillardagi epitetik modellarining bir-biridan qay darajada farq qilishi va bu farqlar qanday madaniy omillar bilan belgilanishi hali to‘liq o‘rganilmagan.

Nemis va o‘zbek tillari tipologik jihatdan bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi: nemis tili flektiv-analitik xususiyatlarga ega bo‘lsa, o‘zbek tili aglyutinativ qurilishga asoslanadi. Bundan tashqari, ikkala til turli madaniy-tarixiy an'analarga mansub bo‘lib, bu holat epitetik sistemalarning ham o‘ziga xos tarzda shakllanishini taqozo etadi. Aynan shu

farqlilikni qiyosiy o'rganish ikkala tilning obraziy-bahoviy mexanizmlarini yanada aniqroq tushunishga imkon beradi.

Maqolaning asosiy maqsadi nemis va o'zbek tillaridagi epitetlarning milliy-madaniy obrazlilikini qiyosiy tahlil qilish orqali ularning universal va madaniy-spetsifik xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot quyidagi vazifalarni o'z ichiga oladi: ikkala tildagi epitetik birliklarning semantik-tematik zonalarini ajratish; aksiologik va kognitiv modellarni taqqoslash; sezgiy metaforika va madaniy-simvolik qatlamlarning asimmetriyasini izohlash; tarjimashunoslik uchun amaliy xulosalar chiqarish.

Ushbu muammo ilmiy jihatdan dolzarbdir, chunki u tillar o'rtasidagi tarjima va madaniyatlararo muloqot sohasida kuzatilayotgan qiyinchiliklarning asosiy sabablaridan birini – epitetik birliklarning madaniy xotira zichligi masalasini – nazariy asosda yoritishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodoliyasi. Tadqiqot uchun manba sifatida nemis va o'zbek tillariga mansub badiiy adabiyot, media matnlari va rasmiy-ommaviy diskurs namunalaridan iborat ikki tilli korpus tanlangan. Nemis qismi XIX asr romantizm she'riyatidan tortib XX asr modernistik nasrigacha bo'lgan asarlarni, shuningdek zamonaviy siyosiy va iqtisodiy media matnlarini o'z ichiga oladi. O'zbek qismi esa zamonaviy o'zbek romanchiligidan, matbuot materiallaridan va davlat nutqi namunalaridan tashkil topgan.

Metodologik asos sifatida quyidagi tadqiqot usullari qo'llanildi:

semantik-komponent tahlili – epitetlarning ma'no tarkibiy qismlarini ajratish maqsadida;

lingvomadaniy tahlil – madaniy assotsiatsiyalar va stereotiplarni aniqlash uchun;

kognitiv tahlil – universal va madaniy-spetsifik kognitiv modellarni farqlash maqsadida;

qiyosiy-tipologik usul – ikkala tildagi epitetik modellarni taqqoslash uchun;

kontekstual tahlil – epitetlarning nutqiy vaziyat va pragmatik funksiyalarini baholash maqsadida.

Epitetik birliklar semantik-tematik zonalar bo'yicha guruhlandi: (a) yorug'lik va rang obrazlari; (b) sezgiy-taktil metaforika; (c) tashqi qiyofa va tana tasviri; (d) xarakterologik epitetika; (e) emotsional-bahoviy zona; (f) madaniy-simvolik qatlam. Har bir zona uchun ikki tildagi misollar taqqoslanib, ularning aksiologik yo'nalishi va pragmatik effekti tahlil qilindi.

Tadqiqotda sifat tahlili ustuvorlik kasb etdi. Misollar tanlashda lingvomadaniy tipiklik tamoyiliga rioya qilindi: korpusda takrorlanuvchi va madaniy jihatdan ikonik bo'lgan birliklar birinchi navbatda tanlab olindi. Tarjima muqobillari muammosi alohida analitik yo'nalish sifatida ko'rib chiqildi.

Natijalar. Tahlil natijalariga ko'ra, nemis korpusida yorug'lik va rang semantikasi aksiologik vertikalga bog'langan: goldenen Worte, schönsten Sterne, Abendrot im ernsten Sinne kabi birliklar yorug'likni qadriyat, ko'tarilish va axloqiy sanktsiya bilan bog'laydi.

«Oltin», «go‘zal», «baland» singari belgilar ma'naviy yoki estetik legitimatsiya vositasi sifatida ishlaydi.

O‘zbek materialida esa bir xil semantik zona boshqacha mexanizm orqali quriladi. Oyday tiniq, quyoshday yorug‘, charaqlagan yulduzday, ko‘m-ko‘k sochpopuklari kabi birliklar go‘zallikni mavhum ko‘tarilishdan emas, tanaviy ravshanlik va sezgiy to‘liqlikdan hosil qiladi. Shunday qilib, nemis yorug‘ligi ko‘proq aksiologik-kontseptual, o‘zbek yorug‘ligi esa sezgiy-tanaviy xususiyat kasb etadi.

Nemis materialida trübe Wetter, tiefe Nacht, unbestimmte Töne, kalte Erde kabi taktil va akustik epitetlar kuzatilgan. Biroq ular ko‘pincha psixologik yoki ekzistensial realiyani ifodalash uchun xizmat qiladi: harakat ichki kechinma maydoniga yo‘nalgan. O‘zbek materialida esa muloyim qo‘llar, salqin shabada, g‘amli ovoz, iliq va muloyim kulib kabi birliklar sezgi belgilarini ancha kengroq taqsimlaydi va tashqi muhitni ham faol tasvir predmetiga aylantiradi. O‘zbek epitetikasi obrazni tanaga yaqinlashtirsa, nemis epitetikasi ichki refleksiyaga moyil ekanligini namoyon etadi.

Nemis romantik portreti rasche, wohlgewachsene Brünette, jungen robusten Leuten kabi birliklar orqali me'yorli individuallashtirishga tayanadi. Modernistik matnda esa tana bezovta predmetlilik maydoniga aylanadi: Kafkaning Gregor Samsa obrazida panzerartig harten Rücken, kläglich dünnen Beine kabi epitetlar tananing o‘zga-lashtiruvchi predmetlilikini ochib beradi. O‘zbek romanchiligida esa portret individualistik psixofizika sifatida emas, ijtimoiy-madaniy jihatdan maqbul go‘zallik sifatida quriladi: andishalik ko‘zlari, yoshgina qizcha, oyday tiniq ifodalar ommaviy va madaniy idealni aks ettiradi.

Xarakterologik epitetikada ham sezilarli farq kuzatiladi. Nemis materialidagi garstigen Buben, übler Humor, reine Symbolpolitik, starker Mann kabi birliklar polemik masofa va siyosiy-ijtimoiy diskurs maydoniga tegishli bo‘lib, baho hodisa, guruh yoki siyosiy harakat yo‘nalishida quriladi. O‘zbek materialidagi nomard, ahmoq, chalasavod, sovuq bir so‘fi, past maxluq kabi birliklar esa bahoni maishiy va axloqiy ziddiyat sahnasiga olib kiradi hamda shaxslararo replika ichida faolroq namoyon bo‘ladi.

Emotsional epitetlar universal kognitiv darajada ikkala tilni birlashtiradi. Biroq ifodalash usuli farqlidir. Nemis korpusidagi eignes armen Herzen, froher Tage, tiefe schmerzenvolle Glück epitetni ichki taranglik nuqtasi sifatida quradi: belgi lokal, sintaksis ixcham, hissiy energiya esa zich jamlangan. O‘zbek materialidagi nihoyasiz quvonchlar, og‘ir ma'yuslik, buyuk zavq va nash'a, sho‘ri bor odam kabi birliklar ko‘proq ritmik jihatdan yoyiq shaklga kiradi: his izolyatsiyada qolmay, vaziyat, ovoz, maishiy sahna va imo-ishora bilan chirmashadi.

Madaniy-simvolik qatlamda ham ikki til o‘rtasida muhim asimmetriya aniqlandi. Nemis materiali goldenen Worte, stilles ernstes Geisterreich, unbegreiflich hohen Werke kabi xristiancha-falsafiy ko‘tarilgan formulalardan zamonaviy normativ ramzlar – freier fairer regelbasierter Handel, starke Partner, gute Bildung – tomon siljiydi. O‘zbek korpusi esa an'anaviy va tarixiy timsolning zichligini saqlab qoladi: aziz va tabarruk a'zolar,

mashhur Ipak yo‘li, vatanparvarlik ruhida kabi birikmalar muqaddas, tarixiy va tarbiyaviy qatlamlarni erkin uyg‘unlashtiradi.

Muhokama. Olingan natijalar ko‘rsatadiki, epitetdagi milliy-madaniy obrazlilik uning periferiyasida emas, balki markazida joylashadi. Nemis materiali erta kodlangan baho, normativ ixchamlilik va institutsional formula tomon intilsa, o‘zbek materiali yoyiq sezgiy, qiyosiy va madaniy jihatdan to‘yingan modelga tayanadi. Ikkala til belgini baho va his bilan bog‘lovchi universal kognitiv modellarni saqlaydi, biroq bu modellarni tilga joylashtirishning usuli tubdan farq qiladi.

Universal kognitiv modellarning barqarorligi epitetning umumlingvistik xususiyatidan kelib chiqadi: yorug‘lik qadriyat bilan, og‘irlik ichki zo‘riqish bilan, sovuqlik masofa bilan, yumshoqlik xayrixohlik bilan, balandlik nufuz bilan, sukunat hissiy to‘xtash bilan bog‘liq. Biroq bu bog‘lanishlar hech qachon sof holatda yashamaydi: nemis materiali ularni mavhumlashtiradi va normativlashtiradi, o‘zbek materiali esa tanaviy va shaxslararo kechinmaga yaqinlashtiradi.

Pragmatik jihatdan ko‘rilganda, nemis epiteti ziddiyatni ko‘proq institutsional shaklga soladi: adresat bahsga yo‘l va me'yor ustidan tortishuv orqali kiradi. O‘zbek epiteti esa ziddiyatni shaxsiylashtirib, hurmat va tahqirning darhol taqsimlanishi orqali tortadi. Akustik-taktil belgilar sohasidagi asimmetriya ham shu mantig‘ni tasdiqlaydi: nemis sensorikasi olamni ko‘proq ichkilashtirsa, o‘zbek sensorikasi hisni tashqi muhit – shamol, ovoz, xona, harakat – bo‘ylab yoyadi.

Tarjima nuqtai nazaridan ayniqsa murakkab holatlar epitet yorqin ekzotik belgiga emas, deyarli sezilmaydigan qabul normasi shakliga kirgan joyda paydo bo‘ladi. Goldenen Worteni lug‘aviy jihatdan tarjima qilish mumkin, biroq uning ortidagi yuqori axloqiy-ritorik registr to‘liq saqlanmaydi. O‘zbekcha tabarruk esa «muqaddas» yoki «barakali» so‘zlarida to‘liq yopilmaydigan diniy-qadriy yukni olib yuradi. Sovuq bir so‘fi birikmasi esa romanda neytral tavsif emas, balki begonalashuv, axloqiy bosim va asketik sovuqlik tugunidir. Demak, tarjima qiyinchiligi ekzotikada emas, epitet ichidagi madaniy xotira zichligining turlichaligidadir.

Muallif baho va belgi o‘rtasidagi munosabatni belgilovchi madaniy avtoritetning manbaida ham muhim farqni aniqladi. Nemis epiteti ko‘pincha institut, kanon, ramziy vertikal yoki ifodaning intizomidan kuch oladi. O‘zbek epiteti esa kuchni ko‘proq jamoa bilan birga boshdan kechirilgan me'yordan oladi: oilaviy, axloqiy, tarixiy yoki sezgi orqali taniladigan me'yordan. Shu sababli tashqi tomondan bir xil ijobiy belgilangan birliklar ikki tilda boshqacha eshitiladi: biri tartib va ishonchlilikni va‘da qiladi, boshqasi qadr, ruhiy yaqinlik yoki madaniy ildizlikni tiklaydi.

Ushbu tadqiqot natijalarini lingvomadaniy qiyosiy tadqiqotlar sohasidagi mavjud nazariyalar bilan solishtirish mumkin. Masalan, G.Hofstede tomonidan ishlab chiqilgan madaniy o‘lchovlar modeli ham kollektivistik va individualistik madaniyatlar o‘rtasidagi farqni baholash nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega. Biroq epitetik sistemalar tahlili

bu modelni aniqlashtiradi: nemis matni individualizm/kollektivizm o‘qi bo‘yicha emas, balki institutsional tartib va shaxsiy tajriba o‘qi bo‘yicha farqlanadi.

Tadqiqot natijalari linvomadaniy va qiyosiy tilshunoslik sohasidagi ilmiy bilimlarni boyitadi. Shu bilan birga, ular amaliy tarjimashunoslik, ikki tilli lug‘atchilik va madaniyatlararo kommunikatsiya o‘qitish metodikasi uchun bevosita ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Nemis va o‘zbek tillaridagi epitetlarning qiyosiy-lingvomadaniy tahlili bir qancha muhim xulosalar chiqarishga imkon berdi. Birinchidan, ikkala tilda semantik zonalar to‘plami ko‘p jihatdan mos tushadi, biroq ularning ichki ierarxiyasi va pragmatik og‘irligi farqlanadi. Ikkinchidan, nemis epitetikasi institutsional-ommaviy bahoda kuchliroq, o‘zbek epitetikasi esa emotsional-psixologik, makoniy-sezgiy va madaniy markerlangan qatlamlarda faolroq ishlaydi. Uchinchidan, universal kognitiv modellar haqiqiy bo‘lsa-da, ular turli madaniy modda bilan to‘ldiriladi va shu sababli sezilish darajasi ham bir xil emas. Tarjima va madaniyatlararo muloqot uchun asosiy xulosa shundan iborat: lug‘atdagi moslik nutqiy amalning mosligini anglatmaydi. Tashqi tomondan ijobiy ko‘ringan bir xil epitet nemis matnida tartibni legitimlashtirishi, o‘zbek matnida esa madaniy qadrni yoki shaxsiy yaqinlikni tiklashi mumkin. Shu jihat epitetni ikkilamchi bezak emas, balki madaniy jihatdan sozlangan talqin shakli sifatida ko‘rishga asosiy sababdir.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun quyidagi yo‘nalishlar istiqbolli ko‘rinadi: korpusni kengaytirib, og‘zaki nutq va ijtimoiy media matnlarini ham qo‘shish; kvantitatif usullarni qo‘llash orqali epitetik zichlikni o‘lchash; tarjima muqobillari ustida maxsus eksperimental tadqiqot o‘tkazish. Bundan tashqari, o‘zbek va nemis o‘rtasidagi qiyos boshqa til juftliklari – masalan, o‘zbek–rus yoki nemis–ingliz – uchun ham metodologik asos bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
2. Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. – New York: Oxford University Press, 1992. – 487 p.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
4. Hofstede G. Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values. – Beverly Hills: Sage, 1980. – 328 p.
5. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001. – 208 s.
6. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligining nazariy masalalari. – Toshkent: Fan, 2012. – 312 b.
7. Stepanov Yu.S. Konstanty: slovar' russkoy kultury. – M.: Akademicheskii proyekt, 2001. – 990 s.
8. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. – New York: Oxford University Press, 2002. – 285 p.